

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

GENU POP - webmaster

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

© 2015 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

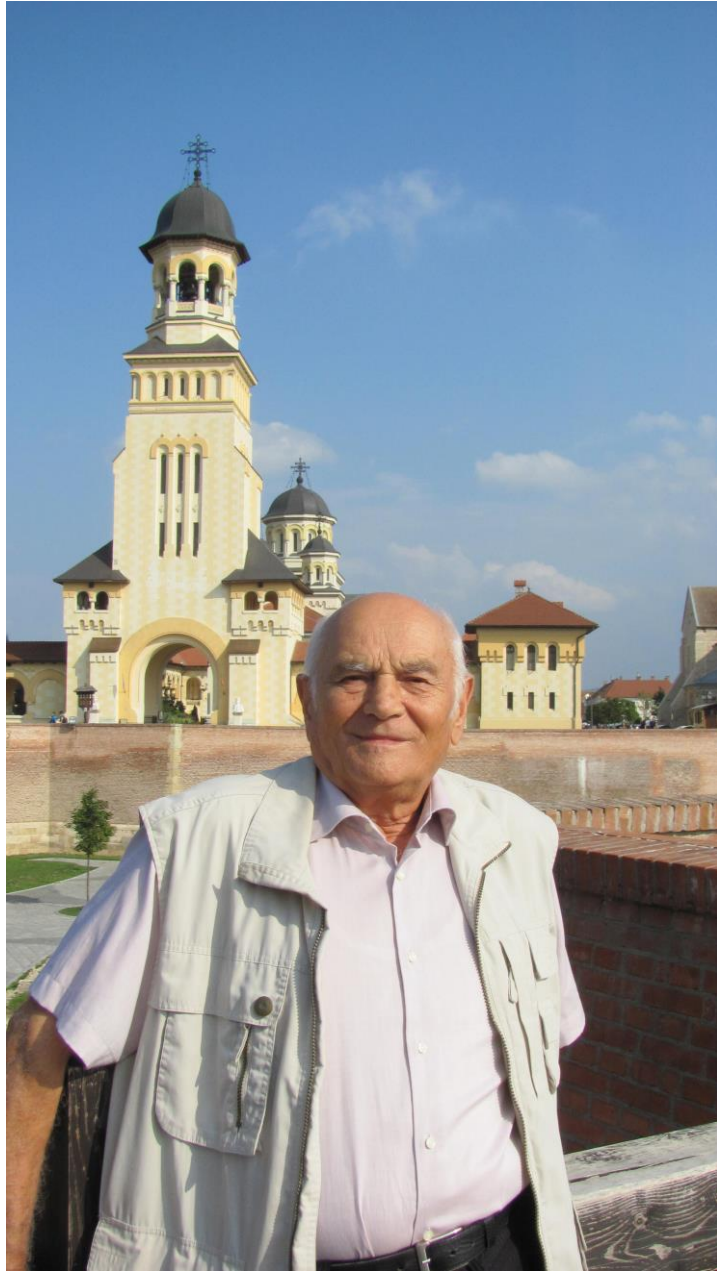
ALBA IULIA

MMXV

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA, BRÎNDUȘA
CIUGUDEAN

Textele nepublicate nu se restituie.

Gheorghe Anghel

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

RADU OTA, Gheorghe Anghel, maestru al muzeografiei românești...XI

STUDII – STUDIES

ANAMARIA TUDORIE, Date privind morfologia ceramicii Starčevo-Criș de la Cristian I (județul Sibiu).....	1
<i>Data regarding the morphology of Starčevo-Criș pottery from Cristian I (Sibiu county).....</i>	
ELENA-CRISTINA NIȚU, FLORENTINA MARȚIȘ, SABIN ADRIAN LUCA, Considerații tehnologic și funcționale asupra materialului litic cioplit din așezarea Cristian I (Neolitic timpuriu – Starčevo-Criș I).....	11
<i>Techno-typological and functional considerations of chipped stone materials from Cristian I settlement (early neolithic - Starčevo - Criș I).....</i>	
SABIN ADRIAN LUCA, FLORENTINA MARȚIȘ, Semne și simboluri preistorice în Transilvania (1). „Tăblița secretă”. Așezarea neolitică și eneolitică de la Tărtăria-Gura luncii (jud. Alba).....	35
<i>Prehistoric Signs and Symbols in Transylvania (1). "The secret tablet". Neolithic and Eneolithic settlements from Tărtăria- "Gura luncii" (Alba county).....</i>	
MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Noi precizări cu privire la succesiunea depunerilor neolitice de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba).....	47
<i>New considerations about the Neolithic deposits in the archaeological site at Limba - Oarda de Jos (Alba county).....</i>	
GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, SORIN COLESNIUC, SOTE ANGELESKI, Muntele Teasc. Despre sanctuare în natură (II).....	85
<i>The Teasc mountain. About sanctuaries in the nature (II).....</i>	

CORNELIU BELDIMAN, DAN-LUCIAN BUZEA, DIANA-MARIA SZTANCS, BJÖRN BRIEWIG, Microscopy of prehistoric symbolic artefacts. <i>Wietenberg</i> decorated antler plate discovered at Șoimeni, Harghita county (II).	113
GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, RADU OTA, TEODOR MUNTEAN, MARIUS RĂZA, OVIDIU OARGA, DAN ANGHEL, Raport preliminar cu privire la săpăturile arheologice preventive întreprinse la Gâmbaș – sit 2.....	133
<i>Preliminary report regarding rescue archaeological excavations at Gâmbaș – site 2.....</i>	
DAN ANGHEL, MONICA URSU, Contribuția investigațiilor multidisciplinare în vederea restaurării unor piese de armament și harnașament din perioada Regatului dac..	181
<i>Contribution of interdisciplinary investigations to restoration of some pieces of arms and harness from the period of Dacian kingdom</i>	
CSABA SZABÓ, Romans in the garden. Notes on some recently attested stone monuments from Alba Iulia.....	217
<i>Romani în grădini. Note despre câteva monumente de piatră recent identificate la Alba Iulia.....</i>	
RADU OTA, CSABA SZABÓ, Cultul lui Cybele - Magna Mater în Dacia romană.....	227
<i>The cult of Cybele – Magna Mater in Roman Dacia</i>	
RADU CIOBANU, O nouă statueta descoperită la Apulum cu reprezentarea unui zeu fluvial – elemente de mitologie comparată, probleme de iconografie și stil.....	245
<i>Une nouvelle statuette récemment découverte à Apulum avec la représentation d'un dieu fleuve - éléments de mythologie comparée, questions d'iconographie et de style.....</i>	
ANDREEA ALMĂJANU, RADU OTA, Cultul lui Apollo la Apulum	259
<i>The cult of Apollo at Apulum.....</i>	
SORIN ȘERBAN, Metode și tehnici diferite de restaurare a două vase de tip <i>terra sigillata</i> descoperite în <i>principia</i> castrului legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum.....	279
<i>Different restoration methods and techniques of two terra sigillata vessels discovered in principia of the roman fort of XIII Gemina legion from Apulum.....</i>	
CĂLIN COSMA, Observații privind prezența războinicilor avari în Podișul Transilvaniei în perioada secolelor VII-VIII.....	293
<i>Notes on the presence of avar warriors in the Transylvanian plateau during the 7th-8th centuries.....</i>	

AUREL DRAGOTĂ, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, MATEI DRÎMBĂREAN, VALENTIN DELEANU, The early medieval necropolis from Alba Iulia - <i>Izvorul împăratului</i> . Archaeological researches in 2014.....	321
FLORIN CIULAVU, Cercetările arheologice efectuate la monetăria de la Alba Iulia – prezentare generală.....	351
<i>Archaeological excavations at the Alba Iulia mint – general presentation.....</i>	

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

HORIA CIUGUDEAN, Alin Frânculeasa, <i>Cimitirul din epoca bronzului de la Câmpina (jud. Prahova)</i> , Muzeul județean de istorie și arheologie Prahova, Seria Arheologie VII, Editura Cetatea de Scaun 2014, 353 p (incl. 113 planșe).....	377
RADU CIOBANU, Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces (Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art – <i>Corpus Signorum Imperii Romani</i>) – ed. Cristina-Georgeta Alexandrescu, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, 384 pag.....	381
Lista autorilor.....	389

Gheorghe Anghel, maestru al muzeografiei românești

În cei peste 125 ani de existență a Muzeului din Alba Iulia s-au afirmat numeroase personalități ale istoriografiei, arheologiei, muzeografiei și științei restaurării din România, care și-au adus un însemnat aport la dezvoltarea acestor domenii. Printre acestea vom aminti câteva nume de referință care au intrat în istoria prestigioasei instituții de cultură: Adalbert Cserni – fondatorul muzeului, Ion Berciu – cel care a reorganizat muzeul începând cu finalul perioadei interbelice, Alexandru Popa, Nicolae Josan, Vasile Moga, Radu Ciobanu, Viorica Suciș și Horia Ciugudean.

Volumul de față este dedicat domnului Gheorghe Anghel cu ocazia împlinirii frumoasei vârste de 80 de ani. Un remarcabil portret al Domniei sale a fost realizat de distinsa sa colegă, doamna Viorica Suciș, cu ocazia împlinirii vârstei de 70 ani, în numărul XLII al anuarului nostru.

Gheorghe Anghel s-a născut în satul Șard, comuna Ighiu, județul Alba, la 7 aprilie 1935. Fiu al Mariei și al lui Petru Anghel, a cunoscut îndeaproape realitățile satului românesc. Părinții sărbătoritului nostru s-au ocupat îndeaproape de educația fiului lor, încurajându-l să urmeze cursurile Școlii elementare din Șard, apoi a Școlii Pedagogice din Deva. Studiile sale au fost încununate de absolvirea în anul 1958 a Facultății de Istorie-Filozofie, secția Istorie a Universității ”Victor Babeș” din Cluj-Napoca. Aici a avut șansa de a audia cursurile unor mari personalități ale istoriografiei naționale și europene, profesori de prestigiu precum acad. Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Nicolae Lascu, acad. Virgil Vătășianu, acad. Ștefan Pascu și mulți alții.

Tânărul cercetător al Evului Mediu românesc a fost sfătuit de profesorii săi să elaboreze o teză de doctorat cu o tematică dificilă, prin care se dorea deschiderea de noi drumuri în cercetarea istoriei medievale românești. Eforturile sale au fost încununate prin susținerea tezei în anul 1978, intitulată *Fortificații medievale din sud-vestul Transilvaniei*, al cărei conducător științific a fost acad. Ștefan Pascu. În general o teză bună de doctorat trebuie să fie publicată! Cu ajutorul editurii Dacia, în anul 1986, a văzut lumina tiparului una din cele mai valoroase monografii ale Evului Mediu românesc, ”Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI”. Prin această lucrare Gheorghe Anghel și-a câștigat renumele de *fondator al castelologiei românești*.

Cercetările Domniei sale au atras atenția specialiștilor de peste hotare, care l-au invitat la opt congrese internaționale, printre care amintim cele de la Durham, Teheran, Basel și Roma. Recunoașterea profesională din partea lumii științifice s-a concretizat și prin acceptarea sa ca membru al unor prestigioase organizații științifice internaționale: Societatea Amicii Ceramicii Romane

(Elveția), Societatea de Numismatică (Belgia) și Societatea de Studii Mithraice (India).

Lista publicațiilor științifice semnate de Gheorghe Anghel a fost întocmită de doamna Viorica Suci în materialul amintit anterior. Vom aminti selectiv câteva cărți și studii care au adus un însemnat aport la dezvoltarea cercetării Evului Mediu și epocii moderne: Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, Ed. Meridiane, București, 1971; Gh. Anghel, *Fortificații medievale din piatră din sec. XIII-XVI*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1986; Gh. Anghel, *De la Mitropolia Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1993; Gh. Anghel, "Trei tezaure monetare din secolul al XVII-lea, descoperite la Alba Iulia", *Apulum*, V, 1964, p. 375-406; Gh. Anghel, "Săpăturile arheologice de la cetatea feudală de la Piatra Craivii", *Apulum*, V, 1964, p. 309-322; Gh. Anghel, "Date noi în legătură cu apeductele medievale de la Alba Iulia", *Sargetia*, V, 1968, p. 155-163; Gh. Anghel, "Mesures de capacité medievales employées en Transylvanie au Musée d'Histoire d'Alba Iulia", *Noesis*, II, 1974, p. 163-167; Gh. Anghel, "Castelul de la Hunedoara", *Sargetia*, XI, 1974-1975, p. 363-376; Gh. Anghel, "Les forteresses moldaves de l'époque de l'époque d'Etienne le Grand", *Château-Gaillard*, Caen, VII, 1975, p. 21-34; Gh. Anghel, "Despre apariția primelor donjoane de piatră din Transilvania", *Apulum*, XVIII, 1980, p. 195-220; Gh. Anghel, "Considerații generale privind tipologia cetăților medievale din România", *Apulum*, XIX, 1981, p. 151-163; Gh. Anghel, "Considérations sur l'architecture des fortifications romain du XIII au XVI siècles", *Château-Gaillard*, Caen, IX-X, p. 273-292; Gh. Anghel, H. Ciugudean, "Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)", *Apulum*, XXIV, 1987, p. 170-196; Gh. Anghel, "Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia", *Apulum*, XXXI, 1994, p. 283-302; Gh. Anghel, "Necropola birituală, prefeudală de la Ghirbom", *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 255-271; Gh. Anghel, "Vauban și fortificațiile bastionare din Transilvania și Banat (sec. XVII-XVIII)", *Sargetia*, XXVII/1, 1998, p. 581-631; Gh. Anghel, V. Suci, "Mărturii ale plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului", *Apulum*, XLI, 2004, p. 367-386; Gh. Anghel, "Construcții de apărare executate de Giovanni Morando Visconti în cetatea medieval de la Alba Iulia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea", *Apulum*, L, 2013, p. 167-181.

Prin cercetările arheologice efectuate sub conducerea științifică a Domniei sale au fost aduse noi și valoroase informații privind epoca migrațiilor, evul mediu timpuriu și dezvoltat, perioada premodernă și cea modernă din istoria Transilvaniei. Amintim săpăturile arheologice de la Piatra Craivii, Tăuți, Cetatea de Baltă, Sânmiclăuș, Blandiana, Berghin, Ghirbom, Alba Iulia – Stația de Salvare, Alba Iulia – ravelinul Sf. Francisc de Paola și multe altele.

Gheorghe Anghel a fost un manager de mare valoare, conducând Muzeul din Alba Iulia 23 de ani, între 1971 și 1994, fiind cel mai longeviv din istoria instituției noastre. Meritele Domniei sale sunt indiscutabile, și au fost amintite în portretul redactat de Viorica Suciuc acum un deceniu. Vom reaminti că sub conducerea sa patrimoniul mobil al Muzeului s-a îmbogățit cu numeroase bunuri cu valoare arheologică (aici incluzând și pe cele numismatice), bibliofilă, etnografică, documente de arhivă etc. În perioada mandatului său patrimoniul Muzeului din Alba Iulia s-a îmbogățit cu peste 300.000 de asemenea bunuri. A fost inițiatorul organizării sesiunii științifice anuale a Muzeului încă din primul an în care a preluat funcția de director. A reorganizat de numeroase ori expoziția de bază, iar sub conducerea sa a fost restaurată clădirea Sălii Unirii în anul 1993. De asemenea a pus umărul la înființarea câtorva instituții muzeale: Muzeul Pavilionar al Mineritului din Roșia Montană, Muzeul "Avram Iancu" din Câmpeni și Muzeul din Blaj.

Domnul Gheorghe Anghel nu și-a uitat originile, și ca veritabil fiu al satului a contribuit substanțial la editarea monografiei localității în care s-a născut și copilărit. Astfel a văzut lumina tiparului lucrarea semnată alături de Gh. Măhăra și M. Munteanu, *Șard – un sat din "Țara Vinului"*, Ed. Altip, Alba Iulia, 2006.

A susținut în continuare apariția a 25 noi numere ale anuarului *Apulum*, în ale cărui pagini au continuat să publice nume grele ale istoriografiei românești și mondiale.

Domnul Gheorghe Anghel continuă să fie o persoană activă care participă la viața științifică a Muzeului din Alba Iulia, oferind sfaturi utile și pertinente colegilor mai tineri. Vor rămâne în amintirile mele fructuoasele discuții științifice despre diversele aspecte ale vieții romane de la Apulum, dar mai ales cele cu privire la problema "anului 1000" de la Alba Iulia, grupurile Mediaș și Blandiana A, existența unui voievodat la Bălgrad, problema episcopului Hyerotheos șamd. Domnul Gheorghe Anghel, prin personalitatea sa excepțională, se constituie drept o adevărată enciclopedie. N-am să uit discuțiile pe diverse tematici avute în biroul meu sau la bibliotecă, dar și în plimbările noastre din Cetatea Alba Carolina. Țin minte cum mi-a povestit în detaliu procesul de fabricare a vinului spumant, apoi soiurile de struguri care se cultivă în zona sa natală. Domnia sa are un umor debordant, fiind expert în a spune bancuri. Este un om care știe să-și trăiască viața, bucurându-se de tot ceea ce-i oferă mai frumos aceasta.

Cu prilejul lansării acestui număr al anuarului *Apulum* îi urăm sărbătoritului nostru viață lungă, multă sănătate și un sincer La mulți ani!

Radu OTA, Alba Iulia

CULTUL LUI CYBELE - MAGNA MATER ÎN DACIA ROMANĂ

Radu OTA
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Csaba SZABÓ
Universitatea din Pécs
Universitatea din Erfurt

Cuvinte cheie: Magna Mater – Cybele, Attis, Dacia, religie romană, culte de mistere.

Key words: Magna Mater – Cybele, Attis, Dacia, Roman religion, mystery cults.

Cultul lui Magna Mater și Attis este unul dintre puținele culte romane necercetate în detaliu din literatura abundentă care se preocupă cu religia romană din Dacia¹. Deși după apariția marilor *corpora* dedicate cultului, materialul epigrafic sau sculptural nu s-a îmbogățit semnificativ, reinterpretarea sa după tendințe și curente actuale ale cercetării religiei romane² a devenit o necesitate urgentă. În studiul de față vom prezenta doar în linii mari cele mai importante specificități ale cultului în Dacia romană, reinterpretând materialul epigrafic și statuar.

1. De la Pessinus în provinciile Romei: cultul lui Cybele în contextul roman.

Considerată mamă a tuturor zeilor, stăpână a Cerului și Pământului, zeiță dătătoare de viață, venerată cu atribuții puternice fecundatoare, Cybele a avut o largă răspândire în Imperiu. Avea rolul de a veghea asupra soartei oamenilor și de a-i ajuta pe câmpul de luptă (un atribut foarte important al divinității, *corona muralis* semnifica războiul și protecția orașului)³. Venită pe filieră greacă din Anatolia, mai bine spus din Phrygia⁴, pătrunde în Peloponez în sec. VI a.Chr., apoi la Roma probabil în 4 aprilie 204 a.Chr.⁵ când, datorită stării de nesiguranță dată de pericolul cartaginez, este transportat un meteorit care o reprezenta pe

¹ Boda-Szabó 2014, p. 72. Vezi și: Nemeti-Marcu 2014, p. 15. O sinteză cât de cât detaliată, însă fără interpretări socio-religioase, a fost publicată în Carbó García 2010, p. 301-304.

² Despre stadiul actual al cercetării și noile curente, vezi: Boda-Szabó 2014, p. 22, nota de subsol nr. 50 cu referințe bibliografice. Vezi și: Szabó 2014a, p. 195-208.

³ Despre sincretismul între Cybele și Tyche vezi: Matheson 1994, p. 24, Ferrari 2003, p. 258.

⁴ Roller 1999; Borgeaud 2013, p. 84-93.

⁵ Data introducerii este cunoscută doar din surse literare. Data și circumstanțele politice sunt discutabile. Despre polemica istoriografică vezi: Burton 1996, p. 36-63.

zeiță, tocmai de la Pessinus, din Phrygia, unde este cel mai cunoscut și vechi sanctuar al ei, pentru a salva „orașul etern” de Hannibal⁶. La Roma a dobândit un caracter oficial, în fiecare an organizându-se serbări în cinstea acesteia între 15-27 martie, urmate de celebrarea unor jocuri între 4-10 aprilie⁷.

Cultul Cybelei este parte a unui fenomen de expansiune a cultelor așa zis „orientale”⁸, care au început să răspundă mai bine cerințelor individului, apărute în contextul așa zisului „al doilea păgânism roman” care crea o „piață religioasă” mult mai atractivă și competitivă⁹. Mai ales în secolul al III-lea p.Chr. sau, mai bine spus, în timpul anarhiei militare, individul resimte o stare de nesiguranță, înstrăinare, datorită invaziilor barbare și războaielor civile neconținute, care nu mai doresc să înceteze, și își caută liniștea în cultele soteriologice care-i promit mântuirea și o „viață de apoi” fericită¹⁰.

Acest cult, datorită ritualurilor orgiastice specifice și a autocastrării efectuate de corpul său sacerdotal, a stârnit o anumită reticență în societatea romană și, prin urmare, li s-a interzis celor cu drept de cetățenie să practice sacerdoțiul în cadrul său¹¹. Preoții acestor religii soteriologice asigurau legătura între divinitate și adepți¹², prin organizarea unor ceremonii descrise de autorii antici ca fiind orgiastice, pline de fanatism, în care nu lipseau autoflagelările și emasculările, astfel încât sângele rezultat avea rolul/scopul de a-l reînvia pe Attis, iubitul îndureratei Cybele¹³.

În decursul sec. al II-lea p.Chr., în cadrul ceremoniilor acestui cult, se răspândește practica sacrificării taurului (*taurobolium*) și îmbăierea în sângele acestuia, care asigura o renaștere a adeptului (trimitere la învierea lui Attis) valabilă două decenii. Acest ritual sângeros, deși apare frecvent în surse antice și în unele reprezentări iconografice, nu este confirmat de alte surse arheologice¹⁴.

Cultul metroac a avut mai mulți adepți înspre partea estică europeană, precum Pannonia (16%) și Dalmatia (10%) dar, cum înaintăm înspre vest, observăm o diminuare a influenței cultelor așa zis „orientale” ilustrată de inscripții: Germania Superior - 6%, Germania Inferior - 1,5%, Britannia - 5%, Hispania - 2,5%¹⁵.

⁶ Cumont 1929, p. 43; Vermaseren 1977, p. 13-15; Ferrari 2003, p. 258; Loisy 2012, p. 106.

⁷ Erbelding 2013, p. 95-96.

⁸ Despre contestarea termenului de „oriental” vezi: Versluys 2013, p. 235-261.

⁹ Nemeti 2012, p. 46; Engels-Nuffelen 2014, p. 9-44.

¹⁰ Gasparro 1985, p. 85-106; Cizek 2002, p. 483.

¹¹ Latham 2012, p. 84-122.

¹² Cizek 2002, p. 483.

¹³ Erbelding 2013, p. 94-101; Haepereen 2014, p. 299-322.

¹⁴ Gasparro 1985, p. 107-118; Haepereen 2015, p. 99-118.

¹⁵ Cizek 2002, p. 483. Vezi și harta din Borgeaud 2013, p. 92-93.

În Dacia romană, apariția și difuziunea cultului este greu de reconstituit, datorită numărului mic al surselor arheologice¹⁶. Personajele care apar în contextul epigrafic arată o varietate socială extrem de bogată, cultul părând totuși a fi propagat mai ales în centrele urbane. Două dintre orașe, Apulum și Drobeta, jucau un rol important în viața comercială și transportul fluvial al provinciei, o caracteristică a multor orașe unde cultul este răspândit¹⁷.

Deși este interpretat ca cel mai bine propagat dintre cultele microasiatice din Dacia¹⁸, totuși este important de menționat că apariția lui în provincia traiană este un fenomen roman, majoritatea adeptilor fiind romanizați sau proveniți din provinciile dunărene. Sursele materiale din Dacia arată că acest cult ajunge în Dacia prin intermediul adeptilor și este greu de estimat efortul și investiția impusă în crearea și durabilitatea comunităților. Cultul, unul acceptat de autoritățile romane, nu capătă forme monumentale nici în cadrul urban din Dacia (probabil singurele excepții fiind în Drobeta și Apulum). Adepții se pare că se manifestă în diferite locuri și spații sacralizate, existența sanctuarelor dedicate în mod special pentru acest cult fiind foarte problematică.

Sincretismul între Cybele și alte divinități, cum este Cavalerul Trac din Romula, sugerează caracterul individual, intim al cultului, dimensiuni domestice și organizarea sa în comunități restrânse. Dacă acceptăm teoria conform căreia existența colegiului dendroforilor este o dovadă pentru prezența practicării cultului, vizibilitatea membrilor acestuia era mai mare decât a celorlalte culte conviviale, datorită procesiunii și serbării publice. Existența unor comunități și, mai ales, sanctuare presupune și prezența preoților (*galli*) pe care nu-i putem dovedi cu siguranță, materialul epigrafic fiind iarăși foarte laconic¹⁹.

Cert este însă, că adepții lui Magna Mater în Dacia romană reprezintă comunități mici, formate pe baza unor rețele sociale (amicale, familiale, comerciale și probabil etnice)²⁰ temporale și de durată medie. Vizibilitatea, durabilitatea și impactul religios, economic și socio-politic ale acestor comunități în viața urbană a provinciei sunt mai reduse decât ale cultelor similare sau nu este atestată în alte provincii sau centre urbane, dar reprezintă o putere semnificativă în așezările din Apulum. Materialul arheologic păstrat al cultului constă din documente epigrafice, sculpturale și, în mod ipotetic, sanctuare sau spații dedicate lui Magna Mater. Materialul coroplastic și piesele minore cu reprezentarea Cybelei momentan lipsesc, deși interpretarea unora nu le poate exclude definitiv existența.

¹⁶ Contra teoriei difuzioniste am putea argumenta și cu inovativitatea comunității locale, formată după colonizare, însă lipsa surselor suficiente nu ne ajută în acest sens.

¹⁷ Rieger 2013, p. 104-113.

¹⁸ Carbó García 2012, p. 254, 256.

¹⁹ Despre IDR III/5, 707, vezi: Nemeti 2012, p. 195.

²⁰ Remus 1996, p. 164-168, Verboven 2011, p. 404-421.

În provincia traiană, imagini ale paredrului Cybelei, Attis, apar doar pe monumente funerare în ipostaza de adolescent trist – *Attis tristis*²¹, sprijinit pe un *pedum*, purtând boneta frigiană pe cap, pantaloni orientali și o *tunica manicata*. Dar prezența zeului este posibil să fie atestată sub o formă disimulată, mai puțin obișnuită, a unui pin, cunoscut simbol al zeului, pe un monument funerar descoperit în zona necropolei de la Ilișua²².

2. Documente epigrafice.

Până acum au fost descoperite doar opt inscripții care atestă în mod direct acest cult în Dacia. O alta, descoperită la Apulum, menționează prezența colegiilor fabriilor și dendroforilor, asociată de literatura veche cu practicarea cultului metroac²³. La fel, inscripția dedicată lui *Mater Troklimene* era interpretată aparținând cultului metroac²⁴. Centrul urban Apulum se poate mândri cu patru la număr, mai bine spus, jumătate din numărul total al acestora²⁵. O parte din acestea au mai fost amintite în monografia dedicată canabelor */municipium*-ului Severian²⁶, dar considerăm că ar mai putea fi aduse câteva completări în ceea ce privește interpretarea lor. Alte două au fost aflate în sudul Daciei, la Drobeta²⁷. Tot în Dacia Inferior, la Romula și Aquae a fost identificată litera M pe soclul a două statuete ale zeiței²⁸.

Pe fiecare inscripție de la Apulum este adorată cu formula *M(agna) d(eum) M(ater)*, onomastica dedicanților fiind latină, iar în ceea ce privește raportul de gen al celor care închină monumentele, există o egalitate perfectă. Așadar, cultul Cybelei se pare că era adorat în aceeași măsură de bărbați și femei²⁹.

Din prima inscripție, păstrată pe o bază de statuie, aflăm că un anume T(itus) Fabius Barba[?]us sau Barba[?]us închină o statuie votivă Marii Mame a Zeilor pentru sănătatea cuiva anume..., probabil a sa și a familiei sale³⁰. A

²¹ Chiș 2007, p. 167-174; Nemeti 2012, p. 195.

²² Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 169, nr. 7, fig. 7, pl. IV/7; Nemeti 2012, p. 195-199.

²³ IDR III/5, nr. 599; Nemeti 2012, p. 195. Problema colegiilor fabriilor și dendroforilor a fost reinterpretată recent: Haeperen 2012, p. 47-62.

²⁴ IDR III/5, 256. Vezi și: Carbó Garcia 2010, p. 308.

²⁵ IDR III/5, nr. 252-255.

²⁶ Ota 2012, p. 111.

²⁷ IDR II, nr. 26-27.

²⁸ Berciu, Petolescu 1976, p. 27-28, nr. 4, 6, Pl. II, 4; IV, 6. Au fost citite *M(atri) [D(eum) M(agna)]*.

²⁹ Despre aspectul "gender" al cultului, vezi: North 2013, p. 109-124.

³⁰ IDR III/5, nr. 252. Baza de statuie a fost descoperită în poziție secundară, zidită în Catedrala Sfântul Mihail din Alba Iulia. Proveniența statuii este imposibil de reconstituit, însă majoritatea monumentelor zidite în catedrală provine din teritoriul castrului sau a Municipiului septimian: vezi Szabó 2014b, p. 53-82.

doua inscripție, cu același caracter, este dedicată de un veteran al legiunii a XIII-a Gemina, G(aius) Staius Pollio, care a întreprins acest gest pentru ca divinitatea să ofere protecție lui și familiei sale³¹. La fel acționează și o dedicantă, pe nume Umbricia Maxim[a], care înalță un monument votiv în același scop cu al precedentului³².

O inscripție foarte importantă în atestarea cultului Cybelei în Dacia are caracter funerar, fiind ridicată în memoria mamei sale de origine iliră, Verzovia Saturnina, fiică de cavaler roman, de C. Nummius Certus, membru al ordinului ecvestru, augur al *colonia Aurelia Apulensis*, și patron al colegiilor *dendrophorum* și *fabrum*³³. Colegiul dendroforilor a fost interpretat drept o asociație strict religioasă, fără atribuții profesionale, cu rol de a celebra cultul metroac în Dacia³⁴, deși interpretarea acestuia a fost contestată recent³⁵.

Am lăsat la urmă o ultimă inscripție, cu caracter votiv, dedicată Cybelei. Considerăm că epigrafa are un rol însemnat în înțelegerea importanței acestui cult în Dacia, dar mai ales la Apulum, într-o perioadă anterioară ridicării canabelor legiunii a XIII-a Gemina la statutul de *municipium*. Credem că nu s-a insistat îndeajuns pe explicarea gestului făcut de familia unui notabil, în concordanță cu cel îndeplinit de un organ oficial de conducere al administrației locale. Este un monument votiv care, prin conținutul textului său, ne arată importanța cultului Cybelei în Dacia, ca o dovadă a caracterului său oficial, de mult acceptat cu acest statut de administrația imperială, alături de cultele clasice ale panteonului greco-roman. Titus Flavius Longinus, adevărat *pater familias*, veteran și fost decurion al *al(a) II Pann(oniorum)*, dedică Marii Mame a Zeilor o placă votivă, alături de familia sa, reprezentată de soție, Claudia Candida, și cei trei copii, Flavius Longinus, (Flavia) Clementina și (Flavia) Marcellina³⁶.

Epigrafa arată caracterul oficial al cultului, în primul rând datorită menționării împăratului, mai precis, pentru sănătatea sa – *pro salute Aug(usti)*. Același statut al cultului este subliniat și de gestul consiliului local - *ordo decurionum* sau *ordo kanab(arum)/ordo kanab(ensium)*, organ al administrației locale, care acceptă să ofere un loc public prin decret pentru ridicarea monumentului – *l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)*. Evident că Longinus făcea parte din *ordo decurionum* al așezării de tip *canabae* de la Apulum – *dec(urio kanab(arum, -ensium)*. Era, de asemenea, un personaj important al provinciei din perioada Antonină, deținând aceeași funcție în Ulpia Traiana

³¹ IDR III/5, nr. 254.

³² IDR III/5, nr. 255.

³³ Ardevan 1998, p. 304-305, nota 204, R 301; IDR III/5, nr. 599; Carbó García 2012, p. 255; Nemeti 2012, p. 195.

³⁴ Ardevan 1998, p. 279.

³⁵ Haepere 2012, p. 47-62.

³⁶ IDR III/5, nr. 253.

Sarmizegetusa și Napoca – *dec(urio) col(oniae) Dac(icae)* și *dec(urio) mun(icipii) Nap(ocensis)*. Restul formulării este cel obișnuit în perioada romană. Familia finanțează din propriile sale fonduri comandarea acestei plăci votive la “ordinul divinității” – *ex imperio pecunia sua fecer(unt)*. Deși locul descoperirii nu este cunoscut, contextul epigrafic sugerează că inscripția era amplasată într-o clădire din zona canabelor, unde sunt atestate numeroase monumente votive³⁷.

Datarea sugerează că acest cult apare încă în prima fază a colonizării și este răspândit prima dată de soldați. Inscripția dedicată de Umbricia Maxima provine de pe teritoriul orașului civil (*Colonia Aurelia Apulensis*), ceea ce poate sugera că în orașul roman din Partoș cultul apare mai târziu și capătă forme civile sau chiar domestice³⁸.

Cele două epigrafe de la Drobeta, un oraș aflat pe malul Dunării, în sudul Daciei, au fost închinată zeiței de două femei, Iulia Maximilla³⁹, respectiv Abuccia Claudiana⁴⁰. Sunt formulări simple, care se întâlnesc pe numeroase monumente votive din lumea romană. La fel ca la Apulum, se folosește clasică denumire de *M(agna) d(eum) M(ater)*. Prima inscripție are o importanță majoră, deoarece se constituie drept una din puținele dovezi ale existenței unui templu al Cybelei în Dacia. Personajul, care aparținea unei familii înstărite, a finanțat construirea unui portic al sanctuarului – *porticum [de] suo fecit*⁴¹.

3. Discuții asupra unor piese sculpturale.

Potaissa.

1. Bloc din calcar gălbui cu reprezentarea în relief a două personaje (h-86 cm; l-70 cm), fiecare încadrat într-un registru separat⁴². În cel superior se mai distinge partea inferioară a corpului unei femei, îmbrăcată într-o rochie (*stola*) foarte schematic redată. În cazul în care ne-am gândi la o divinitate și nu la reprezentarea unui defunct, ar putea fi vorba despre Cybele, ținând cont că în registrul inferior apare pământul Attis. Însă, pe câmpul sculptural în care este redat personajul feminin nu se mai distinge nici un atribut, asta în cazul în care ar fi existat. A doua figură este cea a lui Attis, în binecunoscuta postură de adolescent trist, îmbrăcat în pantaloni cu specific oriental (*anaxyrides*), tunică cu mâneci lungi (*tunica manicata*) și o mantie care-i acoperă umerii și spatele.

³⁷ Despre topografia sacră a orașului, vezi: Szabó 2015.

³⁸ Identificarea grădinii lui Ioannes Pauer nu s-a făcut încă, deși reprezintă sursa mai multor monumente votive din zona centrală a Coloniei: vezi Szabó 2014b, p. 60.

³⁹ IDR II, nr. 26.

⁴⁰ IDR II, nr. 27.

⁴¹ IDR II, nr. 26.

⁴² Vermaseren 1974, p. 401-402, Fig. 1; Idem 1989 (CCCA), p. 144-145, nr. 491.

Personajul își sprijină cotul brațului drept pe un *pedum*, și bărbia în palmă. În stânga registrului inferior este redat naiul (*syrinx*), iar în dreapta, un delfin.

M. J. Vermaseren nu-l încadrează în categoria monumentelor funerare, dar nu menționează că ar putea fi unul votiv sau de cult în niciuna din cele două lucrări în care face referire la acesta. Savantul olandez interpretează delfinul ca simbol al unei vieți care ar continua după moarte, dar și ca unul al iubirii⁴³. Cu toate acestea este greu să atribuim cu certitudine acest monument cultului Cybelei, ținând cont că nu există alte atribute. Imaginea lui Attis, prin poziția sa, ne amintește de numeroasele reprezentări pe monumentele funerare din toată lumea romană, în Dacia existând 64 de asemenea reliefuri⁴⁴. În lipsa unor atribute specifice zeiței este greu de stabilit cu certitudine dacă într-adevăr avem de-a face cu imaginea Cybelei. Delfinul este considerat în arta funerară ca având un rol de *psychopompos*, transportator al sufletelor în lumea de dincolo⁴⁵. Monumentul are un caracter funerar indiscutabil.

2. Relief lucrat pe un bloc de calcar, cu reprezentarea unei divinități feminine, îmbrăcată cu *chiton*, care poartă o *corona muralis* sau *kalathos*⁴⁶. Chipul este deteriorat, iar din imaginea zeiței se mai distinge doar capul și bustul. Coroana murală putea fi purtată de Tyche, Dea Syria, Terra Daciae sau Dea Roma⁴⁷. Este posibil ca imaginea să o reprezinte pe Cybele, dar la fel de bine relieful poate înfățișa una din divinitățile amintite mai sus.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

1. Capul unei statuete din marmură descoperit întâmplător a fost interpretat ca aparținând Cybelei, cel mai probabil datorită *kalathos*-ului pe care l-ar purta (h-15,4 cm)⁴⁸. Dar evident că nu orice zeiță cu *kalathos* este neapărat Cybele. Credem că este vorba despre un portret de particular de factură artizanală, fără valențe artistice, care se încadrează în “stilul popular” provincial sau “artei naive”, caracterizată prin rigiditate și decorativism⁴⁹. Fața este rotundă, buzele cărnoase, fruntea înaltă, arcadele proeminente, ochii exoftalmici, iar părul este redat în meșe lungi care pornesc de deasupra frunții și curg simetric pe ambele părți ale portretului. Personajul feminin nu poartă un *kalathos*, ci mai degrabă un accesoriu care ar semăna cu o diademă (?)⁵⁰. Acest

⁴³ Vermaseren 1974, p. 408.

⁴⁴ Chiș 2007, p. 167-174; Nemeti 2012, p. 195.

⁴⁵ Chiș 2010, p. 33-34.

⁴⁶ Jude, Pop 1973, p. 20-21, nr. 6, Pl. XX/1; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 145, nr. 492.

⁴⁷ Diaconescu 2012, p. 72-73.

⁴⁸ Alicu, Pop, Wollmann 1979, p. 99, nr. 134, Pl. XXIX; Vermaseren afirmă că este probabil Cybele. Vezi: Vermaseren 1989 (CCCA), p. 143, nr. 483.

⁴⁹ Diaconescu 2004, p. 156, 158, 164, 178, 180.

⁵⁰ Vezi: Ferri 1933, p. 350, Fig. 464.

tip de podoabă capilară este purtat de divinități feminine precum Diana, Iunona, Ceres sau Venus⁵¹. Nu credem că este vorba despre o divinitate, deoarece urechile sunt în întregime descoperite⁵². Divinitățile au cel mult lobul urechilor și jumătatea inferioară a acestora la vedere. Rămâne deschisă problema dacă făcea parte dintr-o statuie funerară. Dimensiunile sunt cam reduse, iar din punct de vedere al iconografiei funerare, nu seamănă cu portretele arhicunoscute ale statuiilor de acest gen descoperite pe teritoriul provinciei.

2. În monografia dedicată monumentelor figurative de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și în CCCA a fost amintită o statueta de bronz cu imaginea Cybelei, care ar fi dispărut între timp⁵³. În referința bibliografică citată de autorii primei cărți este menționată o statueta puternic deteriorată a zeiței tronând aflată în expoziția vechiului Muzeu din Sarmizegetusa⁵⁴. Mai mult ca sigur este vorba despre binecunoscuta statueta votivă din marmură descoperită aici. Așadar, nu avem a face cu nici o figurină de bronz a Cybelei la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Prin urmare vom vorbi despre statueta din marmură (h-75 cm) amintită de C. Daicoviciu și inclusă în repertoriile a trei lucrări⁵⁵.

Din păcate starea de conservare este precară, lipsind capul, brațul drept, antebrațul stâng care era ridicat, și partea dreaptă a toracelui. Zeița purta un *chiton* strâns sub sâni cu un cordon, iar abdomenul și picioarele sunt acoperite cu un *himation*. Divinitatea era flancată de doi lei așezați lângă brațele tronului. Dar se mai păstrează doar animalul din dreapta zeiței, și acesta, puternic deteriorat. Se pare că este lucrată în marmură de Bucova și a fost datată în epoca Severiană avansată⁵⁶. Antebrațul stâng era sprijinit cel mai probabil de *tympanon*, o analogie fidelă regăsindu-se în statuia descoperită în Campania (anul 60 a.Chr.), păstrată în colecțiile Glyptotecii din Carlsberg⁵⁷.

Gherla.

1. Statueta votivă din tuf vulcanic (h - 0,50 m)⁵⁸, din care lipsesc capul și brațul stâng. Modalitatea de realizare a piesei ne aduce aminte de "stilul

⁵¹ Imperial Rome II 2002, p. 108.

⁵² Diaconescu 2004, p. 74.

⁵³ Alicu, Pop, Wollmann 1979, p. 99, nr. 135; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 143, nr. 484.

⁵⁴ Daicoviciu 1932-1938, p. 410.

⁵⁵ Daicoviciu 1932-1938, p. 410; Alicu, Pop, Wollmann 1979, p. 99, nr. 133, Pl. XXX; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 142-143, nr. 482; Diaconescu 2012, p. 36, nr. 16.

⁵⁶ Diaconescu 2012, p. 36.

⁵⁷ Imperial Rome II 2002, p. 119-123, no. 27.

⁵⁸ Informații despre această statueta ne-au fost oferite de colegul Radu Zăgreanu, arheolog în cadrul Complexului Muzeal Bistrița Năsăud, căruia îi mulțumim călduros. De asemenea tot prin bunăvoința sa ne-a fost oferită și fotografia pentru analiza monumentului. Referințele bibliografice în care este editată statueta: Buday 1916, p. 68f; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 145,

popular” definit de Al. Diaconescu, care se manifestă printr-o accentuată rigiditate, schematism⁵⁹, chiar frontalism. Meșterul cunoștea tipul iconografic (Cybele tronând), dar a reușit să redea divinitatea într-o simetrie perfectă, cel puțin în ceea ce privește veșmântul.

Zeița este îmbrăcată într-un *chiton* scurt, fără mâneci, legat sub sâni cu un cordon. Șoldurile și picioarele sunt acoperite cu un *himation* care este adunat în zona bazinului. *Chiton*-ul este redat “simetric”, amintindu-ne de un relief în două registre. În cel “superior” forma sânilor este marcată cam prin același număr de șanțuri pentru fiecare dintre aceștia, realizându-se o simetrie aproape perfectă. Avem așadar cinci-șase cute realizate cu dalta, care redau forma sânilor. În “registrul inferior” al *torso*-ului, *chiton*-ul este marcat prin cute paralele obținute prin șanțuri verticale, paralele care respectă simetria urmărită de meșter. Picioarele sunt acoperite de un *himation* suvulcat la brâu, dar cutele sau pliurile veșmântului sunt înfățișate în aceeași “simetrie”. Așadar, pe fiecare picior, în zona femurului, cutele *himation*-ului sunt marcate prin linii curbe care iau forma unor “ove” întâlnite la cornișele clădirilor sau în ceramica *terra sigillata*. În partea inferioară a picioarelor autorul lucrării urmărește aceeași stereotipie a simetriei: câte două linii oblice paralele redau cutele *himation*-ului de sus în jos pentru fiecare picior; alte linii oblice se intersectează și se întretaie. Zeița este însoțită de doi lei așezați pe lateralele tronului. Și aceste fiare însoțitoare sunt redată într-un mod rigid, cu aceleași trăsături, într-o atitudine firoasă, de acerbi păzitori ai zeiței.

2. Statuetă votivă din gresie calcaroasă, friabilă (h – 0,29 m)⁶⁰, care o redă pe Cybele tronând. Este înveșmântată cu un *chiton* și un *himation*, care se revarsă de la brâu, acoperindu-i picioarele. Așa cum a remarcat primul editor, sculptura este redată într-o manieră primitivă, fără nici un fel de simț estetic și artistic⁶¹.

La fel ca prima, ne amintește de “arta populară provincială”, iar ca încadrare cronologică e imposibil de stabilit una cu caracter restrâns. Zeița ține *patera* în mâna dreaptă, deasupra unui altar, făcând probabil o libație. Palma este prea mare în raport cu proporțiile corpului. De asemenea picioarele acoperite de *himation* sunt redată asimetric, nerespectându-se nici un fel de reguli ale anatomiei umane. Lipsește capul, partea superioară a *torso*-ului și brațul stâng. Un leu păzește zeița la stânga sa, așezat lângă tron. Modalitatea de realizare a statuetei nu reclamă pretenții artistice ci, mai degrabă, se reflectă o manieră primitivă de tratare a sculpturii.

nr. 493 (în această lucrare este catalogată în mod eronat drept un relief); Zăgreanu 2007, p. 255, fig. 1.

⁵⁹ Diaconescu 2004, p. 156, 158, 164, 178, 180.

⁶⁰ Buday 1916, p. 90, 99, nr. 15, Fig. 15; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 145, nr. 494.

⁶¹ Buday 1916, p. 99.

Romula.

1. Statuetă votivă din marmură a Cybelei tronând (h – 0,33 m). Lipsesc capul și brațele, iar leii însoțitori, așezați de-o parte și de alta a tronului, sunt deteriorați. Zeița poartă sandale și este înveșmântată cu un *chiton* legat sub sâni cu un cordon, și un *himation* care-i acoperă umărul stâng, spatele și picioarele, un capăt al său atârând între acestea din urmă. Piesa nu depășește nivelul mediu provincial și probabil este un import de la sud de Dunăre. Pe soclu se mai distinge litera M din inscripția *M(atri) [D(eum) M(agnae)]*⁶².

2. Plachetă votivă din marmură, păstrată fragmentar. Este spartă în partea superioară, dar și pe lateralele din ambele părți, stânga și dreapta. Se mai păstrează fragmente din scenele de pe două registre. Pe cel din stânga este reliefat Cavalerul Trac în galop, înveșmântat cu o tunică, iar sub cal stă așezat animalul-simbol al Cybelei, leul, care are privirea înspre privitorul adorant. În registrul din dreapta se mai distinge alura unui personaj feminin drapat cu un *himation* al cărui capăt îi cade între membrele inferioare. Înspre dreapta privitorului un animal stă așezat lângă piciorul stâng al zeiței⁶³. Asocierea dintre zeiță și Cavalerul Trac este atestată de o altă plachetă votivă din marmură descoperită la Callatis unde, alături de cele două divinități, este figurat Pan sau Priapus⁶⁴.

Aquae (Cioroiul Nou).

1. Statuetă votivă lucrată în marmură, din care se mai păstrează un fragment din partea inferioară. Zeița era redată tronând, „păzită” de doi lei, dintre care se mai păstrează doar unul, în relief, pe partea laterală stângă a tronului. Din animal se mai disting coama bogată și trunchiul cu membrele. Pe soclu, la fel ca la statueta precedentă, se mai păstrează litera M de la inscripția *M(atri) [D(eum) M(agnae)]*⁶⁵.

Sculpturile din Dacia Inferior sunt piese de import ajunse prin relațiile comerciale și culturale cu provinciile sud-dunărene. În lipsa unor analize petrografice nu se poate stabili locul unde au fost produse. Niciuna nu reprezintă o operă sculpturală în adevăratul sens al cuvântului. Ele au fost realizate de niște meșteri care nu puteau emite pretenții artistice. Statuetele de tipul Cybele

⁶² Berciu, Petolescu 1976, p. 27-28, nr. 4, Pl. II, 4; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 140, nr. 476.

⁶³ Bordenache 1969, p. 106, nr. 222, Tav. XCIV; Berciu, Petolescu 1976, p. 29, nr. 8, Pl. V, 8; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 140, nr. 475.

⁶⁴ Scorpan 1967, p. 77, nr. 39, fig. 39; Tacheva-Hitova 1983, p. 89, nr. 39, Pl. XXX; Covacef 2002, p. 152.

⁶⁵ Berciu, Petolescu 1976, p. 28, nr. 6, Pl. IV, 6; Vermaseren 1989 (CCCA), p. 141-142, nr. 478.

tronând, prezente în statuaria din Dacia, își au originea în sculptura clasică grecească, când artistul grec Agorakritos din Paros a realizat o statuie de cult a Cybelei pentru templul din Atena, în jurul anului 430 a.Chr⁶⁶.

Dar, originea iconografiei Cybelei este ioniană, zeița fiind redată tronând, îmbrăcată cu *chiton*, *himation*, *polos* sau *corona muralis* pe cap, ținând în mâna dreaptă *patera*, iar în cea stângă *tympanon*-ul; de asemenea, este păzită de doi lei așezați de-o parte și de alta a tronului, iar în brațe „îngrijește” un pui de leu⁶⁷. Analogii pentru acest tip iconografic întâlnim pe întregul teritoriu al Imperiului, din care amintim pe cele de la Glyptoteca din Carlsberg, cu loc de proveniență din Campania⁶⁸, Muzeul Luvru, Colecția Dora Pamphili, Torino, Napoli, Torlonia, Cipru⁶⁹, Histria⁷⁰, Tomis⁷¹ și Callatis⁷².

4. Problema existenței templelor închinat Cybelei.

Tema a fost dezbătută mai pe larg în monografia dedicată locurilor de cult din Dacia romană. Autorii discută despre posibilitatea existenței unor temple la Drobeta, Sucidava și Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁷³. O inscripție de la Drobeta ne vorbește despre o anume Iulia Maximilla, care construiește un portic pe cheltuială proprie, la „îndemnul” zeiței⁷⁴. Ținând cont că serbările organizate în cinstea divinității anual, în luna martie, se desfășurau în apropierea unei surse de apă⁷⁵, în cazul acesta, pe malul Dunării, autorii monografiei au dat ca analogie cercetările făcute în Liburnia, unde, pe baza descoperirilor din templul Cybelei de la Arba s-a ajuns la concluzia că acesta dispunea de un portic cu rolul de anexă. Așadar, și porticul drobetan ar fi îndeplinit funcția de anexă a templului⁷⁶.

Multă vreme s-a considerat că există o statuie a lui Attis la Sucidava, fără caracter funerar, pentru unii de cult⁷⁷, pentru alții, votivă⁷⁸. D. Tudor a presupus existența unui templu al Cybelei pe baza identificării acestei statui cu

⁶⁶ Imperial Rome II 2002, p. 121.

⁶⁷ Covacef 2002, p. 151.

⁶⁸ Imperial Rome II 2002, p. 119-123, no. 27.

⁶⁹ Reinach 1908, p. 269, nr. 2-3, 5, p. 270, nr. 3, 5, 7, p. 271, nr. 2.

⁷⁰ Bordenache 1969, p. 31-36, nr. 39, 41-43, 50, 54, Tav. XX-XXI, XXIII, XXV.

⁷¹ Bordenache 1969, p. 34, 37, nr. 47, 57, Tav. XXII, XXVI.

⁷² Covacef 2011, p. 120-122, 132-134, nr. 52-54, 58-59, Fig. 66-68, 72-73.

⁷³ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 135, 153.

⁷⁴ IDR II, 26.

⁷⁵ Era organizat ritualul numit *lavatio*, care consta într-o îmbăiere sacră. Pentru o scurtă descriere a întregii procesiuni, vezi: Loisy 2012, p. 128-129.

⁷⁶ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 135.

⁷⁷ Tudor 1974, p. 40.

⁷⁸ Berciu, Petolescu 1976, p. 29, nr. 9, Pl. V, 9; Bărbulescu 2003, p. 182.

Attis, înfățișat „în mărime naturală”⁷⁹. Păstrându-se fragmentar, pe o înălțime de 0,30 m, personajul divin, redat nud, așezat pe o stâncă, nu numai că nu este realizat în mărime naturală, aspect ce exclude atribuirea unei statui de cult și, implicit existența unui templu al Cybelei, dar poate fi interpretat drept Thanatos, în ipostaza lui Eros dormind, la fel ca statuile funerare aflate în colecțiile unor muzee și gliptoteci precum cele din Alba Iulia, Dresda, Roma (colecția Dora Pamphili) și Carlsberg⁸⁰.

S-a presupus existența unui alt templu la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pe baza descoperirii unei statui „de mari dimensiuni”, care ar sugera utilizarea sa pentru oficierea cultului⁸¹. Dimpotrivă, Al. Diaconescu o consideră „statuetă”⁸², constatare care ne face să credem că nu avem de-a face cu o statuie de cult și, implicit, deocamdată, cu existența unui templu.

Este important de menționat că placa votivă dedicată de Titus Flavius Longinus⁸³, provenită de pe teritoriul canabelor legiunii a XIII-a Gemina, sugerează existența unei clădiri dedicată cultului, marea majoritate a acestor plăci votive fiind amplasate în temple sau spații sacralizate⁸⁴.

5. Concluzii.

Am ales să analizăm doar pe Cybele. Attis, cu excepția unei posibile imagini disimulate descoperită în apropiere de Ilișua, este redat în totalitate pe reliefuri funerare. Nu avem nici o reprezentare iconografică votivă sau de cult a lui Attis în Dacia. Statueta de la Sucidava are caracter funerar și îl redă cel mai probabil pe Thanatos, în ipostaza unui Eros nud, dormind. Se pare că un templu a existat la Drobeta. În mod sigur la Sucidava nu a fost construit un asemenea edificiu, iar la Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cele mai mari și importante centre urbane ale provinciei, nu există încă dovezi sigure ale prezenței unor astfel de construcții, deși prezența cultului și placa votivă din Apulum sugerează asta. Existența unui *collegium dendrophorum* la Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa ar putea să ateste indirect câte un edificiu de cult dedicat Cybelei în fiecare din aceste orașe.

S-a realizat o statistică pe baza inscripțiilor prin care s-a ajuns la concluzia că 58,3% dintre dedicanții cultului lui Cybele și Attis aparțin genului

⁷⁹ Tudor 1974, p. 40.

⁸⁰ Reinach 1920, p. 354, no. 1459, pl. 644/1, p. 445, no. 1867; Imperial Rome III 2005, p. 144-145, no. 61; Ota 2010, p. 390, Pl. I, 2.

⁸¹ Daicoviciu, Alicu 1982, p. 69; Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 153.

⁸² Diaconescu 2004, p. 148, nr. 16.

⁸³ IDR III/5, nr. 255.

⁸⁴ Szabó 2015.

feminin⁸⁵. Considerăm că nu este relevantă această evaluare, deoarece numărul de inscripții care au fost analizate este foarte redus, mai bine spus, șase la număr, iar cercetările recente ilustrează că trăsăturile sexuale (feminine) ale cultului nu influențau popularitatea divinității, chiar și în mediul militar.

În ceea ce privește imaginile sculpturale ale zeiței considerăm că putem vorbi de șase reprezentări sigure: două statuete votive din tuf vulcanic și gresie calcaroasă la Gherla, o statueta de marmură la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, o statueta de marmură la Aquae (Cioroiul Nou), o statueta votivă de marmură la Romula, o plachetă votivă din marmură în care apare în asociere cu Cavalerul Trac la Romula. Până la o analiză petrografică a marmurei, cel mai probabil piesele din sudul Daciei provin din import.

Tipul iconografic redat pe statuarie este cel în care este înfățișată tronând, înveșmântată cu *chiton* scurt strâns cu un cordon, peste care este purtat un *himation*. Ea este însoțită de lei așezați lângă tron (uneori cu un pui de leu în poală), cu *tympanon* în mâna stângă și *patra* în cea dreaptă. De cele mai multe ori atributele nu se mai păstrează, singurul indiciu clar care ne conduce în a atribui Cybelei un astfel de monument sculptural fiind păstrarea unui leu așezat lângă un picior al tronului.

Cultul apare prima dată în contextul militar și apoi comercial, mai ales în vecinătatea castror și în centrele comerciale și fluviale. Numărul mic al monumentelor, dimensiunea lor modestă, caracterul dedicațiilor arată existența mai multor comunități mici, formate pe baza rețelelor sociale strânse (familiale, comerciale, amicale), care au o durabilitate și o vizibilitate mediocră în viața religioasă a provinciei.

THE CULT OF CYBELE – MAGNA MATER IN ROMAN DACIA

ABSTRACT

In this article the authors discuss the local specificities of the cult of Magna Mater – Cybele in Roman Dacia. Although, the main aim of the article is not to fulfill the great gap of the literature on the cult – being one of the less researched topic in the Roman religious studies of Dacia – but more to shape the outlines of further studies on the topic, reanalyzing the historical context and the main features of the cult in the province and reinterpreting some of the epigraphic and sculptural monuments.

The cult was spread in military environments merely by romanised elements came from danubian provinces. There are six iconographic representations of Cybele in roman Dacia made by stone: marble (4), tuff (1) and calcareous sandstone (1). There is no cult or votive image of Attis in roman Dacia. The iconographic style of the goddess's representations is the following: the deity sitting on the throne, accompanied by lions,

⁸⁵ Carbó García 2010, p. 359, Fig. 31a.

wearing *chiton* and *himation*, keeping *patera* in the right hand and the *tympanon* in the left.

The existence of sanctuaries is problematic, but it seems that a cult edifice has existed at Drobeta, on the left bank of Danube, in the southern Dacia. The epigraphic sources are very few, a number of eight inscriptions were discovered along the time, the most of them (four) at Apulum, the biggest urban center of the province. In spite of its development in the scale of the entire Empire, this cult was worshiped by narrow religious communities in Roman Dacia.

Bibliografie:

- Alicu, Pop, Wollmann 1979 - D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR International Series 55, London, 1979.
- Ardevan 1998 - R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara, 1998.
- Bărbulescu 2003 - M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, 2003.
- Berciu, Petolescu 1976 - I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976.
- Boda, Szabó 2014 - I. Boda, Cs. Szabó, *The bibliography of Roman Religion in Dacia*, Cluj-Napoca, 2014.
- Bordenache 1969 - G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorative*, I, Bucarest, 1969.
- Borgeaud 2013 - Ph. Borgeaud, „Die Mutter der Götter. Von Anatolien über Griechenland und Rom”, *Imperium der Götter. Isis. Mithras. Christus. Kulte und Religionen im Römischen Reich*, Karlsruhe, 2013, p. 84-93.
- Buday 1916 - Á. Buday, “Rómaikori köemlékeinkből”, *Dolgozatok*, VII, 1916, p. 71-91.
- Burton 1996 - P. Burton, „The summoning of the Magna Mater to Rome (205 B.C.)“, *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* 45, nr. 1., 1996, p. 36-63.
- Carbó García 2010 - J. R. Carbó García, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas de difusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca, 2010.
- Carbó García 2012 - J. R. Carbó García, “Women and “Oriental” Cults in Roman Dacia”, *Studia Antiqua et Archaeologica*, XVIII, 2012, p. 245-279.
- Chiș 2007 - S. O. Chiș, “Monumentele funerare cu reprezentări ale lui Attis în Dacia romană”, (ed. Nemeti S.,

- Fodorean Fl., Nemeth E., Cociș S., Nemeti Irina, Pîslaru Mariana) *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 164-177.
- Chiș 2010 - S. O. Chiș, “Reprezentări ale delfinilor pe stelele funerare din Dacia”, *Arhiva Someșană*, IX, seria III, 2010, p. 29-51.
- Cizek 2002 - E. Cizek, *Istoria Romei*, București, 2002.
- Covacef 2002 - Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.
- Covacef 2011 - Z. Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Ancient Sculpture in the Permanent Exhibition of the Museum of National History and Archaeology Constanța*, Cluj-Napoca, 2011.
- Cumont 1929 - F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929.
- Daicoviciu 1932-1938 - C. Daicoviciu, „Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor”, *ACMIT*, IV, 1932-1938, p. 353-413.
- Daicoviciu, Alicu 1982 - H. Daicoviciu, D. Alicu, „Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)”, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 59-75.
- Diaconescu 2004 - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, 2, Cluj-Napoca, 2004 (ediție electronică).
- Diaconescu 2012 - Al. Diaconescu, *Simulacra Deorum. Statui votive și de cult. Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. III, partea a II-a, catalog, Cluj-Napoca, 2012 (ediție electronică).
- Erbelding 2013 - S. Erbelding, „„Buhlknaben”, „Martern und Plagen”? Rituale und priester im Kult der Großen Mutter“, *Imperium der Götter. Isis. Mithras. Christus. Kulte und Religionen im Römischen Reich*, Karlsruhe, 2013, p. 94-101.
- Ferrari 2003 - A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București-Iași, ed. Polirom, 2003.
- Ferri 1933 - S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933.
- Filoramo, Massenzio, Raveri, Scarpi 2003 - G. Filoramo, M. Massenzio, M. Raveri, P. Scarpi, *Manual de istorie a religiilor*, București, 2003.
- Gaiu, Zăgreanu 2006 - C. Gaiu, R. Zăgreanu, “Noi monumente sculpturale descoperite la Ilișua”, *Revista Bistriței*, XX, 2006, p. 165-177.
- Gasparro 1985 - G. S. Gasparro, *Soteriology and mystic aspects in the cult of Attis and Cybele*, Leiden, 1985.

- Haeperen 2012 - F. Haeperen, „Colléges de dendrophores et autorités locales et romaines”, M. Dondin-Paire (ed), *Collegia. Le phénomène associatif dans l'Occident romain*, Bordeaux, 2012, p. 47-62.
- Haeperen 2014 - F. Haeperen, „Les pretresses de Magna Mater dans le monde romains Occidental”, G. Urso (ed.), *Sacerdos. Figure del sacro nella societa romana*, Pisa, 2014, p. 299-322.
- Haeperen 2015 - F. Haeperen, „Pretre(sse)s, tauroboles et mystères phrygiens”, S. Estienne, V. Huet (eds.), *Figures de dieux. Construire le divin en images*, Rennes, 2015, p. 99-118.
- IDR II - *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. II, (ed. Gr. Florescu, C. C. Petolescu), București, 1977.
- IDR III/5, 1-2 - *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum* (ed. I. Piso), III/5, 1-2, Paris, 2001.
- Imperial Rome II 2002 - M. Moltesen, J. Fejfer, L. Leegaard, J. Lund, B. Lundgreen, A. M. Nielsen (ed.), *Catalogue Imperial Rome II Statues ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2002.
- Imperial Rome III 2005 - M. Moltesen (ed.), *Catalogue Imperial Rome III Statues ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2005.
- Jude, Pop 1973 - M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, Turda, 1973.
- Lantham 2012 - J. Lantham, „„Fabulous crap-trap”: Roman masculinity, the cult of Magna Mater and literary construction of the galli at Rome from the Late Republic to the Late Antiquity”, *The Journal of Religion*, 92, nr. 1, 2012, p. 84-122.
- Loisy 2012 - A. Loisy, *Misteriile antichității*, București, ed. Herald, 2012.
- Matheson 1994 - S. Matheson, *An obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman art*, Yale, 1994.
- Nemeti 2012 - S. Nemeti, *Dialoguri păgâne. Formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*, Iași, 2012.
- Nemeti, Marcu 2014 - S. Nemeti, F. Marcu, „The historiography of religions in Roman Dacia”, *Boda-Szabó 2014*, p. 9-20.
- North 2013 - J. North, “Gender and cult in the Roman West: Mithras, Isis, Attis”, G. Woolf, E. Hemelrijk (eds), *Women and the Roman city in the Latin West*, Leiden, 2013, p. 109-127.
- Ota 2010 - R. Ota, “Representations of Thanatos in the funerary iconography from Apulum”, (ed. V. Rusu-Bolindeț, T. Sălăgean, R. Varga) *Studia*

- Archaeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 389-401.
- Ota 2012 - R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Reinach 1908 - S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecques et romaines*, II, 1, Paris, 1908.
- Reinach 1920 - S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecques et romaines*, I, nouvelle édition, Paris, 1920.
- Remus 1996 - H. Remus, "Aelius Aristides at the Asclepeion in Pergamum", J. Kloppenborg, G. Wilson (Eds.), *Voluntary Associations in the Ancient World*, London, 1996, p. 146-175.
- Rieger 2013 - K. Rieger, „Die Große Göttin im Hafen Roms”, *Imperium der Götter. Isis. Mithras. Christus. Kulte und Religionen im Römischen Reich*, Karlsruhe, 2013, p. 104-113.
- Roller 1999 - L. Roller, *In search of God the Mother: the cult of Anatolian Cybele*, Los Angeles - London, 1999.
- Rusu-Pescaru, Alicu 2000 - A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, I, Deva, 2000.
- Scorpan 1967 - C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanța, 1967.
- Szabó 2014a - Cs. Szabó, "The historiography of Roman religious studies in Romania", *Ephemeris Napocensis*, 24, 2014, p. 195-208.
- Szabó 2014b - Cs. Szabó, „Discovering the gods in Apulum: historiography and new perspectives”, *Revista Doctoranzilor de Arheologie si Istoria veche*, 2, 2014, p. 53-82.
- Szabó 2015 - Cs. Szabó, „Placing the gods. Sanctuaries and sacralized spaces in the settlements of Apulum”, *Revista Doctoranzilor de Arheologie si Istoria veche*, 2, 2015. In curs de aparitie.
- Tacheva-Hitova 1983 - M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5 th Century BC-4 th Century)*, Leiden, 1983.
- Tudor 1974 - D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974.
- Verboven 2011 - K. Verboven, "Friendship among the Romans", M. Peachin, (ed.), *Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford, 2011, p.404-421.
- Vermaseren 1974 - M. J. Vermaseren, "Kybele und Attis mit dem Fisch", *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 401-409.
- Vermaseren 1989 - M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, VI, *Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia*,

-
- Versluys 2013
- Zăgreanu 2007
- Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, Leiden-New York-København-Köln, 1989.
- M. Versluys, “Orientalising Roman Gods”, C. Bonnet, L. Bricault, *Pantheé. Religious transformations in the Graeco – Roman Empire*, Leiden - Boston, 2013, p. 235-261.
- R. Zăgreanu, “Tipuri de monumente sculpturale romane necunoscute de la Gherla”, *Revista Bistriței*, XXI/1, 2007, p. 255-268.